

कथा शिक्षणका विधि र प्रक्रिया

नारायणप्रसाद पन्थ, पिएचडी

उपप्राध्यापक

बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

Article History: Received 22 May 2022; Reviewed 26 June 2022; Revised 24 July 2021; Accepted 28 July 2021

लेखसार

कथा सङ्क्षिप्त एवम् प्रभावपूर्ण रूपले विषयलाई प्रस्तुत गरिएको आख्यानात्मक गद्य रचना हो । प्रस्तुत लेखको मुख्य उद्देश्य कथाको सैद्धान्तिक परिचय, शिक्षण विधि र प्रक्रियाको परिचय दिई विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यस लेखमा कथाको सैद्धान्तिक परिचय, शिक्षण विधि र प्रक्रियाका स्वरूपहरूलाई उदाहरणसहित प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी कथाका विभिन्न सैद्धान्तिक ग्रन्थलाई स्रोत सामग्रीका रूपमा लिई विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यसमा कथानक, चरित्र वा पात्र, परिवेश, उद्देश्य वा सारवस्तु, भाषाशैली, दृष्टिविन्दु, विषय वा केन्द्रीयकथ्य जस्ता तत्त्वहरूले कथाको आन्तरिक र बाह्य स्वरूप निर्माण गर्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । कथा शिक्षणबाट विद्यार्थीको स्तर र तहअनुसार सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिकको विकास गराउन सकिन्छ । कथा शिक्षणका क्रममा व्याख्या, छलफल, प्रश्नोत्तर, तुलना, समीक्षा, प्रतिवेदन प्रस्तुति, परियोजना, पठनबोध र कक्षा प्रस्तुतीकरण विधिको उपयोग गर्न सकिने निचोड निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आख्यानात्मक, समाख्याता, शिक्षण विधि, शिक्षण प्रक्रिया, केन्द्रीयकथ्य, दृष्टिविन्दु, कथनात्मक अभिव्यक्ति

विषयपरिचय

संस्कृतको 'कथ्' धातुमा टाप प्रत्यय लागेर कथा भएको छ । कथाको आरम्भ मानव सभ्यताको विकाससँगै जोडिएको छ । पूर्वीय र पाश्चात्य जगत्मा लोकपरम्पराबाट सुरु भएको कथाले निकै लोकप्रियता प्राप्त गरेको छ । यसमा जीवनजगत्का कुनै घटना, परिस्थिति, भावना, संवेदनात्मक एकता तथा प्रभावान्वितिको कलात्मक योजना रहन्छ । यसले खास जीवनदर्शन बोकेर कथात्मक अभिव्यक्तिसाथ निश्चित शैलीशिल्पमा नैतिक सन्देश अभिव्यक्त गरेको हुन्छ । शीर्षक, कथावस्तु, उद्देश्य, चरित्र, दृष्टिविन्दु, भाषाशैली, विषय वा केन्द्रीयकथ्य, परिवेश र वातावरण जस्ता तत्त्वहरूले कथाको निर्माण गरेका हुन्छन् । कथा शिक्षणका क्रममा व्याख्या, छलफल, प्रश्नोत्तर,

तुलना, समीक्षा, प्रतिवेदन प्रस्तुति, परियोजना, पठनबोध र कक्षा प्रस्तुतीकरण जस्ता विधिको उपयोग गर्न सकिन्छ । यसक्रममा कथाश्रवण, कथाकथन, कथानिर्माण जस्ता क्रियाकलाप गराउन सकिन्छ । कथा शिक्षणका क्रममा सस्वर तथा मौनपठन, पठनबोध, मौखिक तथा लिखित रूपमा प्रश्नोत्तर, बुँदाटिपोट, व्याख्या, सारांश, घटनाक्रम मिलाउने, कठिन शब्दको उच्चारण, अर्थ र प्रयोग, श्रुतिलेखन जस्ता कार्यकलाप गराउन सकिन्छ । कथा शिक्षणबाट विद्यार्थीको स्तर र तहअनुसार सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपको विकास गराउन सकिन्छ । यस लेखमा उल्लिखित विषयमा केन्द्रित रहेर कथा शिक्षणका विधि र प्रक्रियाको विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित रहेको छ । यसमा पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी कथाको सैद्धान्तिक परिचय, शिक्षण विधि र प्रक्रियाका सम्बन्धित सैद्धान्तिक ग्रन्थलाई स्रोतसामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यसमा विभिन्न ग्रन्थहरूका विभिन्न सन्दर्भ उल्लेख भएका उदाहरणसमेत प्रस्तुत गर्दै सान्दर्भिक पक्षहरूको तथ्यपरक विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

कथा निश्चित संरचनामा बाँधिएको गद्य अभिव्यक्ति हो । यसको व्युत्पत्ति कथ् धातुमा टाप् (आ) प्रत्यय जोडेर गरिएको छ । कथ्को अर्थ भन्नु हो । यो कल्पित वा यथार्थमा आधारित कथात्मक लघु रचना हो । “कथाभित्ते पाटीको सूचना जस्तो छोटो पाठ पनि हुँदैन र उपन्यास जस्तो ठूलो पाठ पनि हुँदैन । कसैले कथालाई १० देखि २० मिनेटमा पढ्न भ्याइने भाषिक विस्तार भएको पाठ र कसैले एक बसाइमा पढेर सकिने भाषिक विस्तार भएको पाठ मानेका छन्” (शर्मा, २०५८, पृ.१६) । विषयवस्तुका आधारमा कथालाई सामाजिक, ऐतिहासिक, पौराणिक, राजनैतिक र मनोवैज्ञानिक गरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । प्रवृत्तिका आधारमा कथालाई यथार्थवादी, स्वच्छन्दतावादी, प्रगतिवादी, अस्तित्ववादी, विसङ्गतिवादी, प्रकृतवादी र प्रयोगवादी गरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । उद्देश्यका आधारमा कथालाई घटनाप्रधान, चरित्रप्रधान, रहस्यप्रधान, समस्याप्रधान र विचारप्रधान गरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । शैलीका आधारमा कथालाई वर्णनात्मक, पत्रात्मक, स्वगत कथात्मक र डायरी शैली गरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । “प्रबन्धात्मक रूपमा गद्यमा लेखिएको आख्यानात्मक लघु रचना, कहानीगल्प” (बृहत् नेपाली शब्दकोश, २०७६) कथा हो । यसरी कथावस्तु, उद्देश्य, पात्र, दृष्टिबिन्दु, भाषाशैली, परिवेश वावातावरण, शीर्षक, विषय वा केन्द्रीयकथ्यका बारेमा विश्लेषण गर्दै

सरल, सङ्क्षिप्त एवम् प्रभावपूर्ण ढङ्गले विषय प्रस्तुत गरिएको आख्यानात्मक गद्य रचना कथा हो । यहाँ यिनै तत्त्वहरूका बारेमा सैद्धान्तिक चर्चा गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

कथावस्तु

कथावस्तुलाई घटनाहरूको विन्यास भनिन्छ । यसमा विभिन्न घटनाहरू कार्यकारण सम्बन्धका रूपमा आएका हुन्छन् । यसको एउटा निश्चित विषयवस्तु हुन्छ । यसै विषयवस्तुअन्तर्गत निश्चित कथावस्तु हुन्छ र आख्यानात्मक हुन्छ । यो कथानकमार्फत देखापर्ने घटनाक्रमहरूको योजना हो । यो कथामा वर्णन गरिने घटना तथा कार्यको प्रस्तुतीकरण हो । कुनै कथामा कथावस्तुको सघन रूप र कुनैमा क्षीण वा पातलो कथावस्तु हुन्छ । यो विचार वा उद्देश्य प्रस्तुत गर्ने मूल आधार हो । यो स्वयम् कथाकारको विचार, धारणा वा अनुभूतिको प्रस्तुति हो । “यसको विन्यासगत कौशलका कारण कथाले पाठकका आशङ्का, भ्रम तथा संशयको सृजना गरेको हुन्छ । रोचक ढङ्गले पाठकलाई आकर्षित गर्नसक्नु यसको सामर्थ्य हो । कथाको कथावस्तु विभिन्न स्थूल वा ससाना सूक्ष्म घटनाहरूका संयोगबाट बनेको हुन्छ र त्यो क्रमिक वा व्यतिक्रमिक रूपमा आदि, मध्य र अन्त्यका तीन भागमा कारण कार्यका शृङ्खलामा उनिई पूर्ण बनेको हुन्छ”(अवस्थी, २०५५, पृ.६) । “कथामा घटना, स्थिति, अवस्था वा प्रसङ्गको योजना अथवा ढाँचालाई कथानक भनिन्छ । कथानकमा घटनाहरूको विन्यास कालक्रमिक सम्बन्धका आधारमा होइन कार्यकारण सम्बन्धका आधारमा हुन्छ” (शर्मा र लुइटेल्, २०५५, पृ.१३५) । “जीवनमा घटित हुने घटनाहरूको सुसङ्गठित रूप नै कथावस्तु हो । कथामा कथावस्तुको सङ्क्षिप्त रूप मात्र प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । सिङ्गो जीवनका कुनै एक पक्षको मात्र उद्घाटन गर्ने कार्य कथाको कथावस्तुले गरेको हुन्छ” (आचार्य र अरू, २०५८, पृ.४) । “कथामा घटनावलीको योजना अथवा अभिरेखा Design अथवा ढाँचा Pattern लाई कथानक भनिन्छ । साथै उत्सुकता ऋगचष्यकप्तथ र संशय काकउभलकभ जनाउने गरी व्यवस्थित घटना र चरित्रको सङ्गठनलाई पनि कथानक मानिन्छ” (शर्मा, २०५८, पृ.१९) । यसरी कथाको आदि भागमा प्रारम्भ, सङ्घर्ष र विकास, मध्य भागमा चरमोत्कर्ष र अन्त्यभागमा ह्रास र उपसंहार आएका हुन्छन् । यो घटना र कार्यको सङ्गठित र क्रमबद्ध रखाइ हो । कथाकारले आदि भागको प्रारम्भमा विषयको प्रस्तुति, पात्रपरिचय र परिवेशलाई अगाडि सारेका हुन्छन् । मध्य भागमा सङ्कटावस्थाको शृङ्खला हुन्छ र चरमोत्कर्षमा पुग्दछ । कथाको गतिमा अन्त्य भागमा आएर शिथिलता आउँछ र घटनामा ह्रासोन्मुख स्थिति देखिन्छ ।

चरित्र वा पात्र

चरित्र वा पात्र कथामा आउने महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यसले कार्यव्यापार र द्वन्द्वको शृङ्खलालाई जोड्दछ । पात्र मानिस, पशुपक्षी र निर्जीव वस्तुहरू पनि आएका हुन्छन् । सहभागीका

रूपमा देखिने व्यक्तिलाई चरित्र भनिन्छ । यसलाई लिङ्गका आधारमा स्त्री र पुरुष, कर्मका आधारमा प्रमुख, सहायक र गौण, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूल, स्वभावका आधारमा गतिशील र गतिहीन, जीवनचेतनाका आधारमा वर्गगत र व्यक्तिगत प्रकारमा वर्गीकरण गरिन्छ । “कथामा चरित्रहरू कथावस्तु वा उद्देश्यसित गाँसिएका महत्वपूर्ण पक्ष हुन् । चरित्रहरू कथा वस्तुसित सम्बद्ध विविध कथानक तथा उपकथानकहरूलाई गति दिने माध्यम हुन् । प्रायः गरेर कथाका पात्रहरू भन्नाले मानव पात्रहरू भन्ने बुझिन्छ । तापनि कथा साहित्यमा मानवेतर पात्रहरूको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ” (बराल र घिमिरे, २०५५, पृ.४) । “लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता र आबद्धताका आधारमा पात्रका प्रकार छुट्याउन सकिन्छ” (शर्मा, २०५५, पृ. ३९५/३९६) । “कथामा पाइने ती व्यक्तिलाई चरित्र वा पात्र भनिन्छ, जो नैतिकता र अभिवृत्तीय मष्कउयकप्ताप्यलर्वा गुणहरूले युक्त हुन्छन्” (शर्मा, २०५८, पृ.२७) । “कथाभित्रका पात्रहरूको प्रत्यक्ष कार्य, संवाद र लेखकीय वर्णनबाट चरित्रचित्रण प्रस्तुत हुन्छ” (न्यौपाने, २०६७, पृ.४) । “पात्रहरूले नै कथालाई ऊर्जा प्रदान गर्ने भएकाले यो अङ्गविना कथाको संरचनाको कल्पना नै गर्न सकिँदैन । कथानकका लागि आवश्यक पर्ने उपकरणहरू क्रियाव्यापार (व्यतप्यल) र द्वन्द्व (ऋयलाप्यित) को प्रत्यक्ष सम्बन्ध पात्रसँग नै हुन्छ” (श्रेष्ठ, २०६८, पृ.१०) । यसरी चरित्रलाई कथाको प्राण मानिन्छ । कथामा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा आएका विभिन्न व्यक्तिहरू वा मानवीय चरित्रको विशेषता बताउन आउने मानवेतर प्राणीहरू पनि पात्र हुन् । चरित्र पात्रको कार्यव्यापारलाई घटनासँग सम्बन्धित गराउने अर्थात् पात्रको व्यक्तित्वलाई घटनासित संयोजित गराउने पद्धति हो । कुनै पात्रले मुख्य पात्रको काममा सहयोग गर्छन् र ती अनुकूल पात्र हुन् । कुनै पात्र विपरीत कोणबाट कार्य गर्छन् र ती प्रतिकूल पात्र हुन् । त्यसैले कथामा पात्रको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।

परिवेश (देश, काल र वातावरण)

परिवेश कथामा प्रयोग गरिने देशकालको परिधि हो । देश, काल र वातावरण कथाका घटना घटेको वा पात्रले कार्यव्यापार सम्पन्न गरेको स्थान, समय र वातावरण हो । यसले पात्रको कार्यव्यापारलाई प्रस्तुत गर्न पृष्ठभूमिको आधार प्रदान गर्दछ । यसमा घटना निश्चित स्थान वा कालसँग सम्बन्धित भएर आएका हुन्छन् । “यसमा समय, चालचलन, रीतिस्थिति, व्यवहार, वेषभूषा, सोचाइ, अनुभव तथा रहनसहन आएका हुन्छन् । “कथावस्तुका घटना र पात्र कुनै निश्चित ठाउँका र कुनै खास समाजका हुन्छन् र तिनका चरित्रले त्यस ठाउँका समाजका निश्चित युगको वातावरणलाई व्यञ्जित गरेको हुन्छ” (अवस्थी, २०५५, पृ.७) । “कथामा चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने र घटनाहरू घट्ने वस्तुजगतलाई परिवेश भन्छन्” (शर्मा, २०५८, पृ.३१) । यसरी चरित्रका क्रियाकलाप र घटनाको सन्दर्भसँग सम्बन्धित वस्तुजगत परिवेश हो । देश र कालको अर्थ कुनै स्थान र समय भन्ने हुन्छ ।

परिस्थिति भनेको वातावरण हो । त्यसैले यसलाई देश, काल र वातावरण पनि भनिन्छ । कथामा घटनाको वर्णन गर्नुपूर्व ती घटनाहरू कुन ठाउँ र समयमा घटेका हुन् तथा घटना घटेको ठाउँ र समयको वरिपरिको परिस्थिति कस्तो थियो वा छ भन्ने कुरा प्रस्तुत हुन्छ । यो प्रस्तुति कहिले कथाकार स्वयम्ले पनि समाख्यानात्मक र कहिले दृश्यात्मक तरिकाद्वारा गर्दछ । यो पात्रको मनोविज्ञान, द्वन्द्व, तर्कवितर्क आदि कुरासँग सम्बन्धित हुन्छ ।

उद्देश्य वा सारवस्तु

कथाकारले जुन कुराबाट प्रभावित भएर कथा लेख्छ त्यो उद्देश्य हो । यसलाई सारवस्तु पनि भन्ने गरिन्छ । यसको उद्देश्य पाठकलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु तथा जीवनसम्बन्धी मानवमनका खास पक्षको परिचय दिनु हो । जुन प्रयोजनका लागि कथा लेखिएको हुन्छ त्यो उद्देश्य हो । कथाका उद्देश्य शिक्षा दिनु, आनन्द दिनु, मनोरञ्जन गर्नु, यथार्थ प्रकट गर्नु आदि रहेका हुन्छन् । कथाको उद्देश्य कथामार्फत भन्ने वा प्रस्तुत गर्ने सारपक्ष हो । “प्रयोजन नै उद्देश्य हुन् । अचेलका कथामा उद्देश्यको तात्पर्य जीवनका कुनै विशेष दशाको चित्रण हो” (शर्मा, २०५८, पृ.४०) । “कथाकारले नीतिचेतना, सुधारवादी भावना, यथार्थबोध, मनोवृत्तिको वर्णन, सौन्दर्यात्मक प्रभाव, आनन्द आदि विभिन्न उद्देश्यले कथाको रचना गरेको हुन्छ । कथाकारले कुनै न कुनै उद्देश्यका लागि मात्र कथा रचना गरेको हुन्छ” (गौतम र अरू, २०६९, पृ.७) । यसरी उद्देश्य कथाका माध्यमबाट पाठकसामु प्रस्तुत हुने सन्देश र मूलविचार हो । यसलाई केन्द्रीय भाव पनि भनिन्छ । यसको निर्धारण युगसापेक्ष हुन्छ । कथाको रचना सत्यको उद्घाटन, अनुभूति, चरित्रचित्रण र समयसापेक्ष विचार प्रस्तुत गर्नेमध्ये कुनै एक उद्देश्यले गरिन्छ । नीतिचेतना, सुधारवादी भावना, यथार्थबोध, मनका भावको वर्णन, सौन्दर्यात्मक प्रभाव, आनन्द तथा जीवनका खास घटनाको चित्रण गर्नु हो । यसबाट उद्देश्य उपदेश, सत्यको उद्घाटन, युगसापेक्ष विचार, मनका तहको विश्लेषण, प्रगति वा व्यङ्ग्य प्रस्तुत गर्ने काम हुन्छ ।

दृष्टिबिन्दु

दृष्टिबिन्दुको सम्बन्ध कथावस्तु र पात्रसँग रहेको हुन्छ । कथाकारले कुनै एक वा बढी पात्रलाई दृष्टिबिन्दुका रूपमा चयन गर्दछ । यो पात्रको कार्यव्यापारलाई पाठकसामु प्रस्तुत गर्ने पद्धति हो । यो कथा भन्नका लागि समाख्याता उभिने स्थान हो । यसलाई दृष्टिकोण र दृष्टिकेन्द्र पनि भनिन्छ । यो पाठकसमक्ष आ^०नो अनुभूतिलाई प्रस्तुत गर्ने स्थिति, स्थान वा दृष्टिकोण हो । “आख्यानमा दृष्टिबिन्दुको सम्बन्ध कथा वाचक वा कथाख्याता उभिएको ठाउँ हो । कथामा दृष्टिबिन्दु कथावाचकको अविस्थिति वा कथा भन्ने कोण पनि हो” (बराल र घिमिरे, २०५५, पृ.५,६) । “कथाकार

र पाठकवर्गवीचको सम्बन्ध सूत्र नै दृष्टिबिन्दु हो । यसैलाई माध्यम बनाएर कथाकारले आफ्नो सामग्रीलाई कथाको आकारमा मूर्तिमान गर्दछ” (श्रेष्ठ, २०६८, पृ.११) । यसरी कथाकारमा कुन विचार कुन पात्रको कार्यव्यापारद्वारा प्रस्तुत गर्ने भन्ने योजना हुन्छ । यो मुख्य विचारको प्रस्तुतिका निमित्त एक वा एकभन्दा बढी पात्रको चयन गरी पाठकसामु प्रस्तुत गर्ने दृष्टिको बिन्दु वा कोण हो । यसलाई दृष्टिकोण वा कथनपद्धति भनिन्छ । यो कथाकारले पात्रका कार्यव्यापारको वर्णन गर्दा अङ्गालिने पद्धति र कथा कसको आख्यान हो अनि भन्ने समाख्याता को हो भन्ने कुरा हो । यसैका माध्यमबाट कथा भन्ने को हो र कसले कसको कथा भनिरहेको छ भन्ने कुरा निर्धारण गर्न सकिन्छ । कथाको प्रस्तुति प्रथम पुरुष (म, हामी) शैलीमा गर्नु आन्तरिक र तृतीय पुरुष (ऊ, उहाँ) शैलीमा गर्नु बाह्य दृष्टिबिन्दु हो ।

भाषाशैली

भाषाशैली कथा प्रस्तुत गर्ने माध्यम हो । कथा गद्य भाषामा लेखिन्छ । यसमा सरल र सहज भाषाको प्रयोग अपेक्षित हुन्छ । यो कथाको संरचना र त्यसको प्रयोगको स्तरसँग सम्बन्धित हुन्छ । विषयवस्तुलाई व्यक्त गर्दा अपनाइने भाषिक पद्धति शैली हो । शब्द, पदावली र वाक्यका कस्ता ढाँचामा प्रस्तुत गर्ने भन्ने कुरा हो । शैलीले पात्रको चरित्रगत भूमिकालाई स्पष्ट र मिठासपूर्ण बनाउछ । भाषाशैली कथाको बाँच्ने आधार हो । कथालाई उखान, टुक्का, उक्ति, सूक्ति र भर्रा शब्दयुक्त सरल कथ्य भाषाले चिनाएका हुन्छन् । शैली भाषिक र साहित्यिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । साहित्यिक शैली कृतिको समग्र प्रभावसँग र भाषिक शैली कृतिको प्रभावसँग केन्द्रित हुन्छन् । कथामा वर्णनात्मक, विवरणात्मक, वैज्ञानिक जस्ता शैलीको प्रयोग पाइन्छन् । “कथामा चित्रण गर्नुपर्ने कुरालाई भाषाका जुन शब्द, शब्दावली एवम् वाक्य ढाँचाले सुन्दर एवम् प्रभावकारी किसिमले व्यक्त गर्न सक्तछन् तिनै-शब्द, शब्दावली एवम् वाक्य ढाँचाको समष्टि प्रयोगलाई भाषाशैली भनिन्छ” (अवस्थी, २०५५, पृ.८,९)। “शैलीको निर्माण भाषाकै माध्यमबाट गरिने भएकाले भाषाशैलीलाई एकै ठाउँमा राख्न सकिन्छ तापनि भाषा र शैली एउटै कुरा होइनन्” (बराल र घिमिरे, २०५५, पृ.६) । “कथामा वर्णनात्मक शैली ज्यादा उपयुक्त हुन्छ भने घटनाक्रम र मानसिक अवस्थाको चित्रणका लागि विवरणात्मक शैली बढी उपयुक्त हुन्छ” (आचार्य र अरू, २०५८, पृ.५) । “यसले लेखकसँग पाठकको सेतुको काम गर्छ । यसमा शैली पनि यसैभित्र अटाइन्छ, किनकि शैली भाषाको एक रूप हो । भाषा सबैको उही रूपमा आए पनि शैली हरेक स्रष्टामा फरक रूपमा आएको हुन्छ” (दाहाल, २०७६, पृ.१६) । यसरी कथाको भाषा बोलचालको समतुल्य हुन्छ । यसमा भाषिकागत विशेषताहरू पनि पाइन्छन् । यसको भाषामा निपात, थेंगो, उखान, टुक्का आदिको पनि प्रयोग हुन्छ । पात्रको पृष्ठभूमि, ज्ञान र स्तरानुरूपको भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । लेखकले कसरी आफ्ना कुरा भन्छ

त्यो शैली हो । कथामा प्रयोग भएका शब्द, पदावली, वाक्य जस्ता भाषिक एकाइको विशिष्ट रखाइक्रम हो । कथाको शैली वर्णनात्मक, विवरणात्मक र संवादात्मक हुन्छ । यसले भाषालाई सुन्दर र मिठास तुल्याउने गर्दछ ।

छलफल तथा परिणाम

कथा शिक्षणबाट विद्यार्थीको स्तर र तहअनुसार सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपको विकास गराउन सकिन्छ । यसबाट सुन्ने, भन्ने र लेख्ने क्षमताको विकास गराउन सकिन्छ । विद्यार्थीमा स्पष्ट एवम् क्रमिक रूपले घटनाक्रम मिलान गर्न, विचार गर्न, संवेगात्मक अनुभूति र कल्पना शक्तिको विकास गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गराउन सकिन्छ । यसका अतिरिक्त शब्दभण्डारको विकास, उखान, टुक्का, वाक्यांशको ज्ञान तथा प्रयोग गर्ने क्षमताको विकास गराउन सकिन्छ । यसको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीमा कथनात्मक अभिव्यक्ति सिपको विकास गराउनु हो । कथा शिक्षणका क्रममा कथाश्रवण कथाकथन, कथानिर्माण आदि क्रियाकलाप गराउन सकिन्छ । यसका माध्यमबाट सस्वर तथा मौनपठन, पठनबोध, मौखिक तथा लिखित रूपमा प्रश्नोत्तर, बुँदाटिपोट, व्याख्या, सारांश, घटनाक्रम मिलाउने, कठिन शब्दको उच्चारण, अर्थ र प्रयोग, श्रुतिलेखन जस्ता कार्यकलाप गराउन सकिन्छ । कथापठन क्रियाकलापलाई योजनाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्न गराउन सकिन्छ । शिक्षण गर्दा पूर्वपठन, पठन र पठनपश्चात्का चरणमा बाँडी पूर्वानुमान गर्ने, सहकार्यात्मक पठन, छलफल र प्रस्तुतीकरण गर्ने तथा प्रश्ननिर्माण गराउने क्रियाकलाप पनि गराउन सकिन्छ । कथा शिक्षण गर्दा उच्चारण, गति, यतिसहित हाउभाउपूर्ण पठन गराउन सकिन्छ । यसमा कथाकथन, घटनावर्णन, घटनाटिपोट, बोधप्रश्नोत्तर, भाववर्णन, अनुकरणात्मक तथा स्वतन्त्र सिर्जनात्मक अभ्यास गराउनु जरुरी हुन्छ । कथा शिक्षणका क्रममा निम्न विधि र प्रक्रियालाई उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ :

व्याख्या विधि

व्याख्या विधि कथा शिक्षणको पुरानो विधिको रूपमा परिचित छ । यसबाट कथावस्तु, उद्देश्य, पात्र, दृष्टिविन्दु, मूलभाव, भाषाशैलीका आधारमा शिक्षण गरिन्छ । “व्याख्यान विधिको आधारमा शिक्षण गर्दा महत्वपूर्ण पक्षहरूको बुँदाटिपोट गराउने प्रचलन पनि छ । व्याख्याका क्रममा कथा उपन्यासका मार्मिक अंशको व्याख्या गर्ने र उक्तिलाई अन्तर कथात्मक उदाहरणका आधारमा पुष्ट्याई गर्ने आदि पनि गरिन्छ” (पौडेल र शर्मा, २०७२, पृ. २३२) । यस विधिले सन्दर्भपरक उदाहरण दिँदै व्याख्या गर्न निर्देशन गर्छ । यसका आधारमा महत्वपूर्ण पक्षको बुँदाटिपोट गर्दै व्याख्या गरिन्छ । मार्मिक अंशको व्याख्या, विभिन्न घटना र पङ्क्तिको सन्दर्भ तथा अन्तर कथालाई प्रस्तुत

गरी कथा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । यसक्रममा बुँदाटिपोट र महत्वपूर्ण पङ्क्तिको व्याख्या गर्न गराउन सकिन्छ । व्याख्या गर्दा विद्यार्थीको तहलाई भने ख्याल गर्नुपर्छ ।

छलफल र प्रश्नोत्तर विधि

छलफल विधिमा विद्यार्थीलाई निर्धारित कथा पढ्न लगाइन्छ । तिनका महत्वपूर्ण पक्षका सम्बन्धमा प्रश्न सोधी छलफल र प्रश्नोत्तर गराई वैयक्तिक रूपमा कथावस्तु प्रस्तुत गर्न लगाउन सकिन्छ । छलफल र प्रश्नोत्तर मात्र नभई गृहकार्यका रूपमा प्रश्नका उत्तर पहिल्याउन लगाई समूह वा वैयक्तिक रूपमा कक्षा प्रस्तुति गराउन सकिन्छ । “आख्यान पढ्न लगाएर यसका तत्व (कथावस्तु, उद्देश्य, पात्र, दृष्टिविन्दु, मूलभाव, भाषाशैली, शीर्षक) का महत्वपूर्ण पक्षहरूका बारेमा प्रश्नोत्तर गराउन सकिन्छ ।” पाठ्य कथा उपन्यासका आधारमा प्रश्ननिर्माण गर्न लगाउने, ती प्रश्नहरूको उत्तर कक्षामा छलफल गराउने तथा कथा उपन्याससँग सम्बन्धित विभिन्न बोधात्मक प्रश्नहरूको उत्तर कक्षाकार्य र गृहकार्यका रूपमा लेख्न लगाई कक्षामा प्रस्तुत गराउन सकिन्छ” (ढकाल र खतिवडा, २०७५, पृ.१०३) । यसरी छलफल र प्रश्नोत्तरबाट विद्यार्थीको कक्षा सहभागितामा वृद्धि गराउन सकिन्छ । विद्यालय तहमा खास गरी कथाको सैद्धान्तिक पक्षमा मात्र केन्द्रित नभएर कथासँग सम्बन्धित बोध, शब्दभण्डार, भाषातत्त्व एवम् कथा रचनाको पनि अभ्यास गराउनुपर्छ ।

तुलना विधि

तुलना विधिमा कथासँग सम्बन्धित अन्य कथाको पनि तुलना गरिन्छ । यो विधि ठूला कक्षामा उपयुक्त हुन्छ । तुलना गर्दा खास गरी विद्यार्थीलाई विषयवस्तु, विचार, चरित्रका आधारमा गर्न गराउन सकिन्छ । “कथा उपन्याससँग सम्बन्धित अन्य कथा उपन्यासको तुलना गरी त्यसका विभिन्न पक्षको शिक्षण गरिन्छ । यस्तो तुलना उही लेखकका अन्य कथा उपन्यास, उही भाषाका अन्य कथा उपन्यास आदिसँग गर्न सकिन्छ” (पौडेल र शर्मा, २०७२, पृ.२३३) । यसरी तुलना गर्दा आख्यानका तत्त्वलाई आधार बनाउन सकिन्छ । दुई वा दुईभन्दा बढी कथाका समानता र असमानताको तुलना गर्दा विवेचनात्मक क्षमताको विकास हुने, तर्कशक्ति बढ्ने र ज्ञानको विस्तार हुनाले यो विधि निकै उपयोगी हुन्छ । यसबाट विवेचना गर्न, तर्कशक्ति बढाउन तथा ज्ञानको विस्तार गर्न गराउन सकिन्छ ।

समीक्षा विधि

समीक्षा उच्च कक्षामा उपयोगी विधि हो । यसबाट विद्यार्थीलाई सम्बन्धित कथाका विभिन्न पक्षको गुणदोष पत्ता लगाउन लगाइन्छ । कथाका निर्दिष्ट आधार अपनाई गुणदोष पहिल्याउन लगाइन्छ । यसमा विद्यार्थीको सहभागिता बढी हुने र शिक्षकको भूमिका गौण हुने हुँदा प्रायः उच्च

कक्षाका लागि उपयुक्त हुन्छ। “कथा उपन्यासका विविध पक्षका गुण दोष पहिल्याउने र विवेचना गर्ने विधि समीक्षा विधि हो। यो विधि उच्च कक्षाका लागि उपयोगी हुन्छ। यस विधिमा शिक्षक सहजकर्ता र विद्यार्थी पूर्ण रूपमा सक्रिय रहन्छन्। शिक्षकले समीक्षाका आधार प्रदान गरेपछि ती आधारलाई पछ्याएर विद्यार्थीहरू समीक्षा गर्छन्” (ढकाल र खतिवडा, २०७५, पृ.१०४)। यसरी विद्यार्थीलाई समीक्षा गर्दा र गर्न लगाउँदा कला र भाषा पक्षमा ध्यान पुऱ्याउन जरुरी हुन्छ।

प्रतिवेदन प्रस्तुति वा परियोजना विधि

प्रतिवेदन प्रस्तुति विधिमा विद्यार्थीलाई कथाको विभिन्न आधारबाट अध्ययन गर्न लगाइन्छ। कथाको स्थान निरूपण, मूल्याङ्कन एवम् विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरी कक्षामा प्रस्तुत गर्न लगाइन्छ। “पाठ्य कथा वा उपन्यासको स्थान निरूपण, मूल्याङ्कन, विश्लेषण आदि गरी प्रतिवेदन तयार गरी कक्षामा प्रस्तुत गर्न लगाई त्यसका बारेमा टीकाटिप्पणी गर्ने गर्छन्। यसबाट विद्यार्थीहरूमा सामान्य पाठकबाट माथि उठी कृतिहरूको अध्ययन गर्ने, खोज र अनुसन्धान गर्ने जस्ता बानीको विकास हुन्छ” (पौडेल र शर्मा, २०७२, पृ.२३३)। यसरी विद्यार्थीलाई समूहगत वा व्यक्तिगत रूपमा कथाका विभिन्न पक्षको तुलना गरी तिनको विवेचनालाई प्रतिवेदनका रूपमा कक्षामा प्रस्तुत गर्न र टीकाटिप्पणी गराउन सकिन्छ। यसबाट कथाको अध्ययन, खोज र अनुसन्धान गर्ने क्षमताको विकास गराउन सकिन्छ। यो विधि उच्च कक्षाहरूमा निकै उपयोगी हुन्छ। यसको मुख्य विशेषता सम्बन्धित कथा पढी विद्यार्थीले प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने मौका मिल्दछ।

पठनबोध विधि

पठनबोधमा विद्यार्थीलाई कथा पढ्न लगाइन्छ। उक्त कथाको सारांश, घटनाक्रम मिलाउने, बुँदाटिपोट, विशिष्ट पङ्क्तिको व्याख्या र प्रश्नोत्तर गराउन सकिन्छ। “निर्दिष्ट कथा उपन्यास पढी त्यसको सारांश भन्न वा लेख्न, बुँदाटिपोट वा प्रश्नोत्तर गर्न, घटनाक्रम मिलाउन, विशिष्ट पङ्क्तिको अर्थ बताउन र विशिष्ट पद, पदावलीको अर्थ बताउन लगाइन्छ” (पौडेल र शर्मा, २०७२, पृ.२३३)। यसरी कथा उपन्यास पढ्न लगाएर कथावस्तु लेख्न र भन्न, सारांश लेख्न र भन्न, बुँदाटिपोट गर्न, घटनाक्रम मिलाउन, विशिष्ट पङ्क्तिको सन्दर्भ खुल्ने गरी अर्थको प्रस्तुति गर्न र प्रश्नोत्तर गर्न सकिन्छ। पठनबोधबाट कथा पढेर विभिन्न दृष्टिले समीक्षा गर्न सक्ने क्षमताको विकास गराउन सकिन्छ। पठनबोध कथामा मात्र नभएर अन्य विधा शिक्षणमा पनि प्रभावकारी विधिको रूपमा प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ।

कक्षा प्रस्तुतीकरण विधि

कक्षा प्रस्तुतीकरणमा कथा पढ्न लगाइन्छ । व्याख्या विवेचनाका आधारमा कथाको कुनै पक्षसँग सम्बन्धित लेख लेख्न लगाई प्रस्तुत गर्न लगाइन्छ । “कथा उपन्यासको कुनै एक पक्षका बारेमा विद्यार्थीहरूलाई लेख लेख्न दिएर त्यसलाई कक्षामा प्रस्तुत गर्न लगाइन्छ । कुनै एक विद्यार्थीले लेख प्रस्तुत गरेपछि अरूबाट टीकाटिप्पणी गराई अन्त्यमा शिक्षकले आवश्यक संशोधनसहित निष्कर्ष दिनुपर्छ” (पौडेल र शर्मा, २०७२, पृ.२३४) । यसरी प्रस्तुतीकरण गरिएका विषय विद्यार्थीलाई टीकाटिप्पणी गर्न र सुभाषित दिन लगाउनुपर्छ । अन्त्यमा शिक्षकले आवश्यक संशोधनसहित निष्कर्ष दिनुपर्छ । विद्यार्थीलाई पनि आवश्यक संशोधन एवम् परिष्कार परिमार्जनसहित निष्कर्ष दिन लगाउनुपर्छ । विभिन्न किसिमका वस्तुगत र सङ्क्षिप्त उत्तरात्मक बोधात्मक प्रश्न बनाउन लगाउन सकिन्छ । विद्यार्थीलाई कथाको सारांश बताएर क्रमिक रूपमा त्यसका बारेमा चर्चा गर्न लगाउन सकिन्छ । चर्चा गर्दा कथोपकथन, कथावस्तु, पात्र, भाषाशैली, परिवेश र सन्देशका आधारमा गर्न लगाउनुपर्छ ।

निष्कर्ष

कथा साहित्यको एउटा प्रमुख विधा हो । मानवीय अनुभूतिलाई सुन्ने र सुनाउने प्रक्रियासित कथाको इतिहास जोडिएको छ । कथानकलाई घटनाहरूको विन्यास पनि भनिन्छ । यसमा विभिन्न घटनाहरू कार्यकारण सम्बन्धका आधारमा आएका हुन्छन् । कथामा आउने महत्त्वपूर्ण तत्व चरित्र वा पात्र हो । कुनै पात्रले मुख्य पात्रको काममा सहयोग गर्छन् भने ती अनुकूल पात्र हुन् । कथामा प्रयोग गरिने देशकालको परिधि परिवेश हो । देश, काल र वातावरण कथाका घटना घटेको वा पात्रले कार्यव्यापार सम्पन्न गरेको स्थान, समय र वातावरण हो । कथाकारले जुन कुराबाट प्रभावित भएर कथा लेख्छ, त्यो उद्देश्य हो । कथामा भाव र कलापक्षीय उद्देश्य रहेका हुन्छन् । यसको उद्देश्य पाठकलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो । पात्रले एकअर्कामा व्यक्त गर्ने वार्तालाप संवाद हो । यसलाई कथनपद्धति वा कथोपकथन भनिन्छ । भाषा कथालाई प्रस्तुत गर्ने माध्यम हो । यो गद्य भाषामा लेखिन्छ । भाषाजति राम्रो हुन्छ, अभिव्यक्ति पक्ष त्यति राम्रो हुन्छ । शैलीले भाषालाई सुन्दर र मिठासपूर्ण तुल्याउने गर्दछ । दृष्टिविन्दुको सम्बन्ध कथावस्तु र पात्रसँग हुन्छ । मुख्य भाव वा विचारका निमित्त कथाकारले कुनै एक वा बढी पात्रलाई दृष्टिविन्दुका रूपमा चयन गर्दछ । यसमा कथानक सुरु हुनुभन्दा पहिले शीर्षक चयन गरिन्छ । कथा कस्तो छ भन्ने कुरा केही हदसम्म शीर्षकबाट थाहा हुन्छ । यसको विषय जीवनजगतका प्रकृति, समाज, धर्म, संस्कृति, इतिहास र मनोविज्ञान जस्ता विषय हुन सक्छन् । मूलभावलाई विषय वा केन्द्रीय कथ्यले समेटेको हुन्छ । यसमा

घटनाको चित्रण, उपदेश, सत्यको उद्घाटन, युगसापेक्ष विचार, मनका तहको विश्लेषण वा व्यङ्ग्य गर्ने काम हुन्छन् ।

आधारभूत तहका प्रारम्भिक कक्षाहरू, आधारभूत तहका कक्षा ६, ७ र ८ तथा माध्यमिक तहमा कथा शिक्षण गर्दा केही भिन्न कार्यकलाप सञ्चालन गर्नुपर्दछ । कथा शिक्षण गर्दा विशिष्ट रूपमा कथाकारको परिचय वा प्रस्तावना, शब्दोच्चारण अभ्यास, सस्वर पठन, शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोग, पठनबोध, बोधप्रश्नोत्तर, कथाकथन, कठिन शब्द, उखान र टुक्काको प्रयोग, सारांशकथन, घटनावर्णन, घटनाक्रम टिपोट जस्ता शिक्षण प्रक्रिया र क्रम सञ्चालन गर्न सकिन्छ । व्याख्याबाट कथावस्तु, उद्देश्य, पात्र, दृष्टिविन्दु, मूलभाव, भाषाशैली आदिका आधारमा विभिन्न तत्त्वको शिक्षण गरिन्छ । छलफल विधिमा विद्यार्थीलाई निर्धारित कथा पढ्न लगाइन्छ । तिनका महत्त्वपूर्ण पक्षका सम्बन्धमा प्रश्न सोधी छलफल वा प्रश्नोत्तर गराउन सकिन्छ । कथासँग सम्बन्धित अन्य कथाको तुलना गराउन सकिन्छ । यो विधि ठुला कक्षाहरूमा उपयुक्त हुन्छ । तुलना गर्दा खास गरी विषयवस्तु, विचार, चरित्र आदि आधारमा गर्न गराउन सकिन्छ । समीक्षा गर्दा वा गर्न लगाउँदा कला र भाषा पक्षमा ध्यान पुऱ्याउन जरुरी हुन्छ । प्रतिवेदन प्रस्तुति विधिमा कथाको विभिन्न आधारबाट अध्ययन गर्न लगाइन्छ । यसको मुख्य विशेषता सम्बन्धित कथा पढी विद्यार्थीले प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ । पठनबोधमा कथा पढ्न लगाइन्छ । त्यसपछि उक्त कथाको सारांश, घटनाक्रम, बुँदाटिपोट, विशिष्ट पङ्क्तिको व्याख्या, प्रश्नोत्तर गर्न लगाइन्छ । यसरी कथा पढेर विभिन्न दृष्टिले समीक्षा गर्न सक्ने क्षमताको विकास गराउन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अवस्थी, महादेव (सम्पा.) (२०५५), *नेपाली कथा* भाग -२, साभा प्रकाशन ।

आचार्य, नरहरि, महादेव अवस्थी र देवीप्रसाद गौतम (२०५८), *नेपाली कथा*, भाग-१, (पाँचौँ संस्क.), साभा प्रकाशन ।

गौतम, देवीप्रसाद र अन्य (२०६९), *नेपाली कथा र उपन्यास*, पिनाकल पब्लिकेसन ।

ढकाल, शान्तिप्रसाद र तीर्थराज खतिवडा (२०७५), *नेपाली भाषाशिक्षण*, पिनाकल पब्लिकेसन ।

ढकाल, शान्तिप्रसाद र तीर्थराज खतिवडा (२०७५), *भाषिक विद्याशिक्षण*, पिनाकल पब्लिकेसन ।

नेपाल, घनश्याम (सन् २००५), *आख्यानका कुरा*, (दोस्रो संस्क.), एकता बुक हाउस प्रा. लि. ।

प्रधान, कृष्णचन्द्र सिंह (२०४३), *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार*, (दोस्रो संस्क.), साभा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज र कृष्णप्रसाद घिमिरे (सम्पा.) (२०५५), *नेपाली कथा भाग - ३*, : ललितपुर ।

बराल, ऋषिराज, (२०६३), *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र*, (दोस्रो संस्क.), साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०५८), *कथाको विकास प्रक्रिया*, साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, (२०५५), *नेपाली कथा र आख्यान*, काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन ।

शर्मा, हरिप्रसाद, (२०५९) *कथाको सिद्धान्त र विवेचना*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

श्रेष्ठ, दयाराम (सम्पा.) (२०५७), *नेपाली कथा* भाग - ४, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम (२०६८) , *नेपाली कथा* भाग - ४, (पाँचौँ संस्क.) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।